

O przetrwanie dziedzictwa. Wielokulturowe świątynie południowo-wschodniej Polski – historia zapisana w drewnie

Jan Wrana ¹, Agnieszka Fitta-Spelina ²

¹ *Samodzielna Pracownia Architektoniczna, Wydział Budownictwa i Architektury, Politechnika Lubelska, e-mail: j.wrana@pollub.pl*

² *Studia doktoranckie, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska, e-mail: agnieszka.fitta@gmail.com*

Streszczenie: Południowo-wschodnia Polska – rejon Pogranicza – przez wieki była miejscem współistnienia kultur, języków i religii. Symbolem i pozostałością tej wielokulturowości są świątynie wielu wyznań – katolickie kościoły, prawosławne cerkwie, protestanckie zbory i żydowskie synagogi, w znacznym procencie wzniesione z drewna – zwłaszcza w rejonach wiejskich. Niegdyś będące dumą i chlubą swoich wyznawców, obecnie – w związku ze zmianą struktury wyznaniowej regionu, nierzadko w wyniku tragicznych wydarzeń - najczęściej zmieniają przeznaczenie lub popadają w ruinę i niszczenia. Ich ochrona i konserwacja jest niezbędna nie tylko ze względu na ich wartość architektoniczną, lecz przede wszystkim w celu zachowania pamięci o tych, którzy już przeminęli.

W niniejszym artykule autorzy przyglądają się aktualnej sytuacji drewnianych świątyń regionu południowo-wschodniej Polski (zarówno prawosławnych, jak i katolickich oraz greckokatolickich), w wybranych przypadkach dokładniej analizując ich przeszłość i rozpatrując szanse na przyszłość. Poruszają także temat współczesnych sposobów na ich ochronę w zakresie formalno-prawnym oraz możliwości zachowania – poprzez rewitalizację, adaptację i zmianę funkcji.

Słowa kluczowe: cerkwie, Pogranicze, ochrona zabytków, wielokulturowość, rewitalizacja.

1. Wstęp

Drewniane świątynie to pomniki przeszłości – coraz bardziej zapomnianej. To namacalne świadectwo wielokulturowości wschodniej Polski – regionu pogranicza, gdzie zgodnie koegzystowały liczne kultury, języki i wyznania. To historia zapisana w drewnie – która wymaga starannej pielęgnacji i ochrony.

W dobie globalizacji i pogoni za nowoczesnością kultury, które wzniosły te świątynie wydawać się mogą zaściankowe, a ich zabytki biedne i nieciekawe – a jest to założenie równie smutne, co błędne. W niniejszym artykule autorzy pochyłają się nad tematem ochrony tego cennego, a niedocenianego dziedzictwa Pogranicza.

2. Historia i tło kulturowe – zarys

Do 1914 roku 90% zabudowy miasteczek i wsi tworzyły obiekty drewniane¹, do 1957 nadal statystycznie przeważały one w zabudowie Polski². Drewno było tanim, dostępnym i łatwym w obróbce budulcem, a cieśle osiągnęli mistrzostwo w wznoszeniu budynków z tego właśnie materiału. Tak powstawały nie tylko domy, ale obiekty użyteczności publicznej (karczmy, szkoły, sklepy), a także świątynie - cerkwie, synagogi i kościoły.

Drewniane świątynie wznoszono zwłaszcza na terenach wiejskich – uboższych niż miasta, które zazwyczaj stać było na murowane obiekty. Zabytki te wyraźnie związane są z tradycją, regionem i sztuką ludową, często też reprezentują odmienny typ w zależności od lokalizacji – tyczy się to zarówno kościołów, jak i cerkwi.

Obszar Polski południowo-wschodniej autorzy zdecydowali się podzielić na dwa regiony: Podkarpacie i Bieszczady. Tereny te były wyraźnie zróżnicowane, zarówno geograficznie, jak i kulturowo – Podkarpacie (Pogórze Rzeszowskie, Przemyskie) związane było z katolicyzmem (silne oddziaływanie Krakowa i Lwowa), w Bieszczadach bardzo mocne były wpływy mniejszości narodowych (Bojkowie, Łemkowie, Rusini) obrządku wschodniego. W efekcie na terenie Podkarpacia dominowały kościoły, zaś w Bieszczadach – cerkwie; niemniej nie występowała wyraźna granica - wpływy te mieszały i przenikały się, dodatkowo uzupełniane były kulturą żydowską.

Wśród najcenniejszych drewnianych świątyń Podkarpacia na szczególną uwagę zasługują dwa kościoły z listy UNESCO – Blizne i Haczów. To najlepiej zachowane przykłady kościołów zrębowych znajdujących się w tym rejonie; pozostałe kościoły z listy – Binarowa, Dębno, Lipnica Murowana i Sękowa – znajdują się na terenie woj. małopolskiego.

Drewniane cerkwie również najczęściej występują na wsiach – głównie z przyczyn ekonomicznych; ale też nie bez znaczenia jest aspekt kulturowy – szczególnie w regionie Bieszczadów - związany z tradycją miejsca.

Cerkwie zazwyczaj czerpały z kultury bizantyjskiej, lecz w obiektach usytuowanych na styku kultur Wschodu i Zachodu widać wpływy kultury łaćńskiej. Również sam wschodni obrządek religijny znacznie różni się od zachodniego – więcej w nim mistycyzmu, tradycji i podniosłości, a także kolorytu.

Wyróżniamy cerkwie prawosławne i grekokatolickie, nieznacznie różniące się w założeniach funkcjonalnych, zdecydowanie zaś w kwestiach religijnych. Kościół grekokatolicki (oficjalnie: kościół obrządku bizantyjsko-ukraińskiego, potocznie: kościół unicki) uznaje zwierzchnictwo papieża, cerkiew prawosławna posiada zaś własnego zwierzchnika.

W uproszczeniu cerkwie składają się z trzech części: prezbiterium, nawy i babinca; spotykamy zarówno cerkwie wieżowe (słynne baniaste kopuły, symbolizujące płomienie wiary w Boga) jak i bezwieżowe; niektóre cerkwie wyglądają bardzo podobnie jak kościoły – przykładem może być tu cerkiew w Ortelu Królewskim.

Najstarsza cerkiew w regionie Polski Wschodniej znajduje się w Powroźniku, wzniesiona została w 1604 roku³.

Szczególnie interesujący jest region Bieszczadów, w którym wyróżniamy dwa główne typy cerkwi: łemkowski (w tym kilka podtypów związanych z regionami) i bojkowski

¹ M. Sosnowska, N. Przesmycka, *Drewniane kościoły Lubelszczyzny okresu międzywojennego*, w: *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, praca zbiorowa pod red. E. Przesmyckiej, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2006, s. 275.

² M. Kornecki, *Budownictwo drewniane w Polsce*, „Renowacje”, kwiecień 1998, s. 10.

³ R. Brykowski, *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpaciej*, Ossolineum, Wrocław 1986, s. 49.

(w tym archaiczny – podstawowy). Cerkwie łemkowskie, liczniejsze, spotykamy m.in. w Rzepedzi i Turzańsku (odmiana północno-wschodnia) oraz w Powroźniku i Owczarach (północno-zachodnia), typ bojkowski reprezentują świątynie w Smolniku nad Sanem, Równi i Liskowatam, stosunkowo niskie i „pękate” w odróżnieniu od łemkowskich. Z innych typów warto wymienić styl huculski (Hoszów, Bystre); poza terenami Polski spotykamy również typ zakarpacki, marmaroski, bukowiński.

3. Sytuacja obecna w ogólnym ujęciu

Charakterystyczne sylwety drewnianych świątyń, ich wież i kopuł krytych tradycyjnym gontem lub „ratunkową” blachą, górujących nad lasem lub wtopionych malowniczo w strukturę miasteczek, są cennym elementem krajobrazu kulturowego południowo-wschodniej Polski.

Ich obecna sytuacja jest zróżnicowana – spotykamy zarówno przypadki wzorowej wręcz konserwacji i ciągłego użytkowania, jak i postępującej ruiny.

Sytuacja w Bieszczadach rysuje się w niezbyt jasnym świetle. W roku 1944 w tych górach było 136 cerkwi, w 2000 roku ich liczbę ustalono na 51. Po XX wojnie światowej i akcji wysiedleńczej „Wisła”, kiedy to ponad 30 tysięcy Łemków i Bojków zostało zmuszonych do zostawienia swoich domostw, właściwie wszystkie cerkwie zostały opuszczone – po prostu nagle zabrakło wiernych. W efekcie sporo z nich uległo rozbiórce na przełomie lat 40. i 50. (darmowy materiał budowlany), część spłonęła, większość niszczała.

Spśród cerkwi drewnianych, czynne są obecnie 3 greckokatolickie (zabytkowa w Rzepedzi i nowe: z 1988 roku w Komańczy i z 2005 w Kulasznej)⁴ i 3 prawosławne (Morochów, Turzańsk, Szczawne; w 2006 spłonęła cerkiew w Komańczy). Znaczna część cerkwi została przekształcona w kościoły katolickie (m.in. Równia, Smolnik), część stoi opuszczona i niszczeje (w Bieszczadach jest ich 7 - m.in. Tarnawa Górna, Olchowa, Żernica Wyżna, Bereska, Krywe)⁵. Niektóre obiekty przeniesiono i obecnie prezentowane są w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.

Na terenie Podkarpacia zachowały się drewniane kościoły, stanowią one jednak zdecydowaną mniejszość w stosunku do obiektów murowanych. Spotykamy je głównie na wsiach; przeważają obiekty niewielkie, o dość prostej bryle. Z innych kościołów warto wymienić te znajdujące się w Nowosielcach i Kosinie oraz świątynię w Osieku Jasielskim (jeden z najstarszych drewnianych kościołów w Polsce, z 1419 r.)

Warto wspomnieć o ośmiu cerkwiach karpackich znajdujących się na terenie Polski, które 21 czerwca 2013 wpisane zostały na listę UNESCO (wraz z cerkiewiami z Ukrainy). Są to: Chotyniec, Raduż (Podkarpacie), Turzańsk i Smolnik (Bieszczady), a także – spoza rejonu Polski Wschodniej – Owczary, Powroźnik, Brunary Wyżne i Kwiaton (Małopolska – Beskid Niski i Sądecki).

4. Wybrane przykłady – historia, teraźniejszość i przyszłość

4.1. Cerkiew przekształcona na kościół

Za jedną z najpiękniejszych cerkwi uznaje się bojkowską świątynię w Równi, obecnie kościół katolicki. Cerkiew pw. Opieki Bogurodzicy powstała w I połowie XVIII wieku

⁴ J. Szarek, G. Sitko, *Dzikie Bieszczady dla każdego – przewodnik*, Pro Carpathia, Rzeszów, s. 37.

⁵ M. Skowroński M., A. Komski, A. Skowrońska-Wydrzyńska, *Cerkwie bieszczadzkie*, Wydawnictwo „Fundacja”, Nowy Sącz 2001, s. 4.

i była drugą najstarszą w okolicy (po obiekcie w Liskowatym). Budynek otrzymał typowy dla świątyń bojkowskich trójdzielny układ (przedsionek – babiniec, wyraźnie dominująca nawa, prezbiterium), przekryty został dachem namiotowym i kopułami o różnej wysokości. Ze względu na proporcje sylwetka cerkwi jest „pękata” i przysadzista, co dodatkowo podkreśla charakterystyczny, wysunięty okap, otaczający budynek.

Po II wojnie światowej pełniła rolę magazynu rolniczego, aż do 1975 roku, kiedy to objęto ją opieką konserwatorską, odrestaurowano i przekształcono na kościół katolicki pw. Matki Bożej Wspomożycieli Wiernych. Obecnie zachowana jest w bardzo dobrym stanie; w całości pokryta jest gontem, co dodaje jej uroku. Niestety, nie zachowały się żadne elementy oryginalnego wyposażenia; obecne objekty liturgiczne pochodzą z lat 70. XX wieku i późniejszych.

Innym obiektem zachowanym w dobrym stanie jest cerkiew w Smolniku nad Sanem (z 1791 r.), niegdyś pod wezwaniem św. Michała Archanioła, obecnie kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP; wpisana na listę UNESCO. Podobnie jak świątynia w Równi, również ta cerkiew reprezentuje typ bojkowski, jednak posiada wszystkie trzy człony różnej wysokości (nawa jest tylko wyraźnie szersza). Z oryginalnego wyposażenia zachował się tylko fragment polichromii; ikonostas został zniszczony ok. 1951 r., niektóre ikony zachowały się i obecnie znajdują się w muzeach we Lwowie i Łańcucie.

Rys. 1. Cerkiew w Równi – obecnie kościół rzymskokatolicki, 2011. Fot. K. Tałajko

Rys. 2. Cerkiew w Smolniku – obecnie kościół pw. Wniebowzięcia NMP, 2011. Fot. K. Tałajko

4.2. Cerkiew prawosławna

Wśród świątyń, które znajdują się w rękach wyznawców prawosławia wymienić można cerkiew w Morochowie.

Obiekt wzniesiono w 1837 roku⁶, jako parafialną cerkiew greckokatolicką pw. Matki Boskiej Gromnicznej. Świątynia reprezentuje typ wschodniołemkowski – trójdzielny, zrębowy, kryty dachem namiotowym z dwoma cebulastymi hełmami, z wieżą o konstrukcji słupowej nad babińcem, również zwieńczoną hełmem. Obok cerkwi znajduje się drewniana XIX-wieczna dzwonnica o konstrukcji słupowej.

Od 1961 roku służy prawosławnym jako cerkiew pw. Spotkania Pańskiego, obecnie jest wyłączną własnością Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁷.

Cerkiew i dzwonnice wpisano do rejestru zabytków 31 stycznia 1985 pod nr A-72. Obecnie jest zachowana w dobrym stanie, była remontowana m.in. w 1964 (wówczas wymieniono pokrycie dachu na blaszane) i 1994 roku.

4.3. Cerkiew greckokatolicka

Jedynym zabytkowym, drewnianym obiektem, który wciąż jest użytkowany przez grekokatolików w Bieszczadach jest cerkiew w Rzepedzi.

Cerkiew pw. św. Mikołaja wzniesiono w roku 1824 na miejscu wcześniejszej świątyni. Odnowiona i przebudowana została w 1896 roku, wówczas zmieniono m.in. konstrukcję dachu. Obiekt jest klasycznym przykładem typu północno-wschodniego cerkwi łemkowskiej, w wariacie bezwieżowym. Babiniec i nawa są jednej szerokości, prezbiterium jest węższe (typ pozornie dwudzielny). Całość kryta dachem namiotowym, poszczególne części podkreślono przez okazałe, ślepe latarnie.

We wnętrzu cerkwi zachowała się część jej oryginalnego wyposażenia, w tym trzy ołtarze boczne, oryginalna dekoracja malarska chóru oraz czterorzędowy ikonostas. Dwukondygnacyjna dzwonnica znajduje się obok świątyni.

Rys. 3. Cerkiew w Rzepedzi. Fot. T. Kuran (wikimedia.org)

⁶ Tamże, s. 6

⁷ Od 17 grudnia 2009, na podstawie Ustawy z dnia 17 grudnia 2009 r. o uregulowaniu stanu prawnego niektórych nieruchomości pozostających we władaniu Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz.U. 2010 nr 7 poz. 43).

Obiekt wzniesiono jako świątynię grekokatolicką, od 1949 r. był użytkowany przez kościół rzymskokatolicki i cerkiew prawosławną (służył m.in. jako kaplica pogrzebowa), a od 1964 r. również przez grekokatolików. Od 1974 cerkiew służy wyłącznie grekokatolikom.

4.4. Kościół rzymskokatolicki

Wśród drewnianych kościołów Pogranicza warto zwrócić uwagę na świątynię pw. Wszystkich Świętych w podkarpackim Bliznem (powiat brzozowski). Została ona wzniesiona w połowie wieku XV⁸, obecnie jest to kościół jednonawowy z wieżą izbicową. Zachowany jest on w bardzo dobrym stanie: we wnętrzu znajdują się polichromie z XVI-XVII wieku oraz ołtarze i sprzęty z XVII i XVIII wieku; zachowały się również liczne szczególnie ciesiołki gotyckiej. Wciąż pełni on funkcję liturgiczną, będąc zarazem centrum duchowym okolicy.

3 lipca 2003 roku sześć drewnianych kościołów, w tym ten w Bliznem, wpisanych zostało na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wpis na listę nie tylko pociągnął za sobą konkretne wsparcie finansowe, lecz przede wszystkim nobilitację i reklamę. Obecnie Szlak Architektury Drewnianej jest jedną z popularniejszych turystycznych atrakcji regionu, a bezpieczna przyszłość kościoła w Bliznem wydaje się być niezagrażona.

4.5. Obiekt opuszczony

Jedną z licznych opuszczonych bieszczadzskich cerkwi jest świątynia pw. Michała Archanioła w Bystrem. Obiekt ten powstał na początku XX wieku (lata 1901-1902) jako trójdziałna budowla o konstrukcji zrębowej, projektantem był prawdopodobnie Wasyl Nahirnyj⁹. Reprezentuje on narodowy styl ukraiński, nawiązujący do typu huculskiego, zbudowany został na planie krzyża z centralną kopułą¹⁰. Przez lata służył jako cerkiew filialna parafii w Michniowcu – również po II wojnie światowej, gdyż do 1951 roku tereny te należały do ZSRR¹¹.

Od lat 60. świątynia jest opuszczona, część jej wyposażenia przeniesiono do muzeum w Łańcucie. Sam obiekt jest zabezpieczony przez dewastacją i wizualnie jest zachowany w stosunkowo dobrym stanie (jak na kilkadziesiąt lat nie użytkowania). Od połowy lat 80. prowadzone są nieregularne prace konserwatorskie, zintensyfikowały się one w latach 90., m.in. w 1994 r. wymieniono pokrycie dachowe świątyni. Niemniej stan techniczny obiektu pozostawia wiele do życzenia (gnicie drewnianych elementów, przeciekanie dachu, zalewanie wnętrza). Troską otaczany jest towarzyszący cerkwi cmentarz, na którym zachowało się trzystaście nagrobków. Od 13 marca 1970 obiekt wpisany jest do rejestru zabytków, pod numerem A-318.

Bystre jest pozytywnym przykładem „oddolnego”, społecznego ruchu konserwatorskiego. Organizowane są koncerty i festiwale połączone ze zbiórką funduszy na remont świątyni (m.in. Festiwal Kultury Karpackiej, który odbył się w 1993 r. i koncert „Ratujmy

⁸ Z. Myczkowski, *Rola podkarpackich świątyń z listy UNESCO w ochronie krajobrazu*, w: *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, praca zbiorowa pod red. E. Przesmyckiej, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2006, s. 269.

⁹ P. Szechyński, *Cerkiew grekokatolicka pw. św. Michała Archanioła w Bystrem*, www.twojebieszczady.net/st/cerkwie/cerkiew/bystre.php [dostęp: 13.04.2015].

¹⁰ J. Szarek, G. Sitko, *Dziki Bieszczady dla każdego – przewodnik*, *op.cit.*, s. 39.

¹¹ W 1951 roku Polska i ZSRR wymieniły 480km² powierzchni, w wyniku tej wymiany na terenie Polski znalazły się m.in. Ustrzyki i Lutowska oraz 20 cerkwi bieszczadzskich, ZSRR zaś otrzymała tereny nadbużańskie w okolicy Sokala, gdzie znajdowały się kopalnie węgla kamiennego.

cerkiew w Bystrem” z dn. 28 września 2013), w ostatnich latach zawiązała się także społeczna inicjatywa ratowania cerkwi; trwają również zbiórki pieniędzy z datków oraz przekazanego 1% podatku. Wszystkie te działania pozwalają mieć nadzieję na przetrwanie zabytku i jego rewitalizację w najbliższych latach.

Rys. 4. Cerkiew pw. Michała Archanioła w Bystrem, 2011. Fot. K. Tałajko.

W gorszym stanie jest cerkiew w Piątkowej niedaleko Przemyśla – zdarzają się okресy, kiedy opuszczony budynek tonie w dzikiej zieleni, co może i stanowi malowniczy widok (nasuwają się skojarzenia z odległym Angkor Wat, niegdyś również opanowanym przez roślinność), jednak jest katastrofalne w skutkach dla drewnianej architektury, wrażliwej na działanie wilgoci, nieodpornej na szkodniki i agresywną roślinność.

5. Zagrożenia

Drewniane świątynie mogą ulec zniszczeniu zarówno z przyczyn strictly technicznych, jak i bardziej złożonych.

Największym zagrożeniem dla drewna jest ogień - płomień błyskawicznie rozprzawiają się nawet z wielowiekowym dziedzictwem (przykładem może być Grabarka). Absolutnie konieczne jest więc zapobieganie temu zagrożeniu - poprzez czujniki dymu z bezpośrednim połączeniem ze Strażą Pożarną, impregnację, firmę ochroniarską chroniącą budynek.

Zniszczyć budynek można też przez zaniechanie i brak opieki – następuje wówczas śmierć techniczna poprzez zaniedbanie. Ten proces staje się udziałem niektórych drewnianych cerkwi (np. w Piątkowej), które nie użytkowane i nie remontowane popadają w ruinę. Nie bez winy jest w tym przypadku okres PRL-u, kiedy to renowacje obiektów zabytkowych ogólnie stały na niskim poziomie, a dodatkowo polityka szczególnie nie sprzyjała konserwacji świątyń. Niektóre z cerkwi przekształcano wówczas w magazyny, inne rozebrano i dewastowano.

Zagrożeniem dla cerkwi jest także nieumiejętna konserwacja i remonty – które, choć robione w dobrej wierze, niszczą zabytkową substancję obiektów. Przykładem mogą tu być często spotykane nowe pokrycia dachów w postaci srebrnej blachy, zupełnie nie współgrające z drewnianymi ścianami (np. Górzanka, Bandrów, Hoszowszczyk).

6. Ochrona dziedzictwa – podstawy prawne

Najważniejszym aktem w polskim prawie, regulującym kwestię zabytków, jest *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. Podzielić można ją na dwie części: dla konserwatorów (o ochronie) i dla właścicieli (o opiece). Rozdzielenie to znakomicie pokazuje, iż zabytki nie tylko trzeba chronić – ogólnie – ale i należy się nimi opiekować – oddolnie.

Kwestie finansowe na szczeblu krajowym reguluje, na podstawie powyżej ustawy, *Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 roku w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków*.

Kolejnym aktem powiązany z ochroną zabytków jest *Ustawa z dnia 7 lipca 1994 o zagospodarowaniu przestrzennym*. Reguluje ona zagadnienia dotyczące m.in. tworzenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z uwzględnieniem uwarunkowań i dziedzictwa kulturowego¹².

Powyższe ustawy są aktami najważniejszymi, o zasięgu ogólnokrajowym, niemniej sprawy omawianych w artykule świątyni dotyczą również uchwały podjęte na szczeblu wojewódzkim – jak *Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego* i *Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami*. Obecnie obowiązujący Program opracowany został na lata 2014-2017, w rozdziale III podkreślona została rola drewnianych świątyni w dziedzictwie kulturowym województwa podkarpackiego¹³. Program zwraca także uwagę na krajobraz kulturowy i wartości niematerialne¹⁴, którego elementem jest dziedzictwo grup etnograficznych, w przypadku bieszczadzkich świątyni – Łemków i Bojków.

Podstawową formą ochrony prawnej jest wpisanie obiektu do rejestru zabytków (z urzędu lub na wniosek właściciela), co zostało zrealizowane w znacznej części świątyni drewnianych Polski południowo-wschodniej. Wpis umożliwia staranie się przez właścicieli o dofinansowanie prac konserwatorskich w obiekcie, stanowi też zabezpieczenie przed niekorzystną modernizacją (konieczność akceptacji projektu przez Konserwatora). Nie jest to jednak „automatyczne” działanie, wymaga zainteresowania i zaangażowania właścicieli lub władz. W przypadku wielu drewnianych świątyni właścicielem jest Skarb Państwa, co nie sprzyja procesom konserwatorskim.

Wybrane, szczególnie cenne świątynie zostały dodatkowo wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – jest to nie tylko prestiż i reklama, ale i konkretne środki finansowe na ochronę i promocję.

7. Proponowane sposoby ochrony świątyni - adaptacja

7.1. Zmiana przeznaczenia – ciągłe użytkowanie zgodne z pierwotną funkcją

W przypadku obiektów sakralnych – szczególnie greckokatolickich i prawosławnych cerkwi – szansą na ciągłe użytkowanie może być przekształcenie na kościół katolicki. Sposób ten z pewnością ratuje obiekt od postępującej degradacji, ważne jednak jest, by

¹² G. Stojak, *Problematyka ochrony dóbr kultury w województwie podkarpackim w świetle planowanych działań Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*. „Wiadomości Konserwatorskie” nr 24/2008, s. 85.

¹³ *Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami*, Załącznik do uchwały NR XLII/846/14 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 27 stycznia 2014 r. Rzeszów 2014, s. 34.

¹⁴ Tamże, s. 66-67.

starać się zachować jego oryginalny klimat i wystrój, mimo zmiany liturgii ze wschodniej na zachodnią.

Liczne cerkwie w Bieszczadach funkcjonują obecnie jako kościoły, co pozwala utrzymać je w miarę dobrym stanie i ciągłym „życiu”. Przekształcenia te były bezpośrednio związane z akcją „Wisła” i faktem, iż struktura wyznaniowa tego regionu uległa znacznym zmianom (brak wyznawców obrządku wschodniego); nastąpiły właściwie w naturalny sposób i wynikały z bieżących potrzeb. Niestety, w związku ze zniszczeniami wojennymi większość wewnątrz nie zachowała się w oryginalnym stanie; wiele cennych elementów zdewastowano lub ukradziono, część wyposażenia znajduje się w zbiorach muzealnych (m.in. w Łańcucie i Lwowie). Puste wnętrza uzupełniano według bieżących potrzeb, stąd np. wnętrza w Równi i Smolniku zostały przystosowane do liturgii zachodniej, tracąc tradycyjny wydźwięk.

7.2. Zmiana przeznaczenia – zasadnicza zmiana funkcji

Innym sposobem na ochronę dziedzictwa może być przekształcenie świątyni w obiekt luźno związany z funkcją sakralną lub zupełnie świecki (tu mogą się pojawić kontrowersje). Z przykładami takich zmian spotykamy się w Europie Zachodniej, która ulega stopniowej laicyzacji – a efektem tego procesu są opustoszałe kościoły. Niektóre z nich przekształcane są w obiekty użyteczności publicznej o różnym przeznaczeniu, od zachowawczego (biblioteka, sala koncertowa) po mniej i bardziej kontrowersyjne (restauracja, centrum turystyczne, dyskoteka).

W Polsce w chwili obecnej jest to sposób właściwie nie stosowany ze względu na opinię społeczną (przypomnieć tu można pokaz mody w kościele, który odbił się szerokim, negatywnym echem), jednak warty rozważenia. W przypadku drewnianych świątyń Polski Wschodniej można rozpocząć dyskusję o przekształceniu funkcji niektórych obiektów z sakralnej w świecką, np. salę koncertową, wielokulturowe centrum spotkań itp.

8. Programy i szanse finansowania (wybór)

Możliwości uzyskania wsparcia finansowego na renowację, konserwację i rewitalizację można podzielić na dwie główne grupy: środki krajowe oraz fundusze międzynarodowe – głównie pochodzące z Unii Europejskiej.

W pierwszej grupie, zgodnie z *Rozporządzeniem z dnia 6 czerwca 2005 w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków*, wyróżniamy dotacje ministerialne i wojewódzkie:

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – w tym program „Dziedzictwo kulturowe” (szczególnie priorytet „Ochrona zabytków”),
- dotacje z wojewódzkich urzędów ochrony zabytków, w tym z Wojewódzkiego Programu Ochrony Zabytków.

Powyższe dofinansowanie może zostać przeznaczone na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane – czyli zabezpieczenie i ochronę obiektu.

Spośród bogatej oferty funduszy europejskich trzy mogą stać się szansą dla świątyń:

- Program Operacyjny *Infrastruktura i Środowisko 2014-2020*, Oś Priorytetowa XVIII Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury,
- Program *Kreatywna Europa 2014-2020* – „komponent Kultura”, w tym projekty współpracy europejskiej

- *Fundusz wymiany kulturalnej* {Norway Grants}, w tym „Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego” oraz „Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego”, współfinansowany z Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego 2009 – 2014 przykładem jest tu realizowany projekt „Sacrum i Profanum w drewnie”.

Projekty unijne często są interdyscyplinarne – również wymienione powyżej nie tylko łączą różne dziedziny sztuki i kultury, lecz także mają prowadzić do aktywizacji społecznej konkretnych regionów i wzrostu atrakcyjności turystycznej, a co za tym idzie rozwoju gospodarczego. Środki pozyskane w wyniku dofinansowania mogą być więc przeznaczone nie tylko na bieżącą konserwację, lecz również na rewitalizację obiektu i jego reklamę, a także na studia, badania i wydawnictwa. W przypadku drewnianych świątyń jest to tym bardziej istotne, gdyż są one nośnikiem dziedzictwa niematerialnego – pamięci po Łemkach i Bojkach.

W przypadku obu ww. rodzajów finansowania przy wnioskowaniu konieczne jest przedstawienie programu i uzasadnienie przyznania środków, a przy staraniu się o wsparcie unijne również spełnienie wymaganych warunków (np. zgodność z celami programu). Niezbędne jest więc zainteresowanie problemem ochrony świątyń Polski południowo-wschodniej odpowiednich instytucji i osób, które profesjonalnie przeprowadzą analizę tematu i złożą wniosek.

Godnym naśladowania przykładem może być fundacja ProCarpathia, wnioskodawca i lider projektu „Sacrum i Profanum w Drewnie”, realizowanego we współpracy z Muzeum Zachodniego Telemarku w Norwegii. Projekt skupia się na świątyniach Podkarpacia, szczególnie na powiatach lubaczowskim, jarosławskim i przemyskim, otrzymał dofinansowanie w wysokości ponad 900 tys. zł.

Warto wspomnieć również o Szwajcarsko-Polskim Programie Współpracy i realizowanym w jego ramach przez Fundację Karpacka-Polska projekcie „Karpaty Przyjazne Ludziom”, którego celem jest m.in. ożywienie terenu Bieszczad – pośrednio wpływa on również na zagadnienie cerkwi. Jest to przykład współpracy międzynarodowej niepowiązanej z Unią Europejską.

Z Euroregionem Karpaty związane są również tematyczne szlaki kulturowe, m.in. Karpacki Szlak Architektury Drewnianej, Szlaki Religijne Karpat i Karpacki Szlak Etnograficzny. Także one mogą być szansą na adaptację i zagospodarowanie świątyń, jak również wzrost ich atrakcyjności turystycznej.

Jak widać na powyższym skrótowym przeglądzie, istnieje szeroki wachlarz możliwości dofinansowania ochrony zabytków, w tym drewnianych świątyń Polski południowo-wschodniej. Niemniej, otrzymanie dotacji czy uczestnictwo w programie winno być częścią długofalowej polityki – efektem zarządzania strategicznego i finansowego w wieloletniej perspektywie, a także zainteresowania okolicznych mieszkańców. Dopiero takie działanie może być gwarantem ochrony dziedzictwa kulturowego Podkarpacia i Bieszczad – obecnie i w przyszłości.

9. Wybrane obiekty opuszczone i propozycje ich zabezpieczenia

9.1. Piątkowa

Wieś Piątkowa znajduje się w gminie Dubiecko, w powiecie przemyskim. Cerkiew św. Dymitra jest obiektem trójdzielnym, kopułowym. Na nadprożu głównego wejścia widnieje napis: *Oddaje się tą cerkiew Roku Bożego 1732*; analiza cech architektonicznych sugeruje jednak, że jest to data remontu lub przebudowy cerkwi, a sama konstrukcja jest wcześniejsza. Świątynia przeszła remont w latach 1958-61, jest wpisana do rejestru zabytk-

ków pod numerem A-269 z dn. 6.05.1960 r. Piątkowa leży na Szlaku Architektury Drewnianej, jest filią Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, lecz sama cerkiew jest obecnie nie użytkowana. Nie zachowało się nic z pierwotnego wyposażenia.

Ze względu na dogodne położenie – bliskość Rzeszowa i Przemyśla, niewielką odległość od A4 i granicy – autorzy proponują przekształcenie obiektu na ekumeniczne centrum spotkań. Sprzyja temu wielokulturowość regionu – pogranicza Wschodu i Zachodu, styku języków i religii. Odnowiona i zmodernizowana świątynia mogłaby stać się miejscem koncertów, spotkań i prelekcji, poruszających wciąż aktualne tematy integracji i dziedzictwa kulturowego. Aby przedsięwzięcie zakończyło się sukcesem, adaptacja cerkwi winna pociągnąć za sobą aktywizację wsi i rozwój niezbędnej infrastruktury, m.in. bazy noclegowo-gastronomicznej i zaplecza technicznego (parkingi, dojazd).

Przykładem zaadaptowanej w podobny sposób cerkwi jest murowana świątynia pw. Złożenia Szat Matki Boskiej w Narolu, będąca obecnie Centrum Koncertowo-Wystawienniczym. Jest interesujący przykład kompleksowej renowacji i modernizacji obiektu, będącego obecnie tętniącym życiem centrum kultury.

W dobie powszechnej globalizacji niezwykle ważne staje się pamiętanie o korzeniach i pielęgnowanie różnorodności kulturowej oraz tradycji regionu. Niezbędne jest tworzenie miejsc spotkań, swoistych „centrów dialogu”, umożliwiających wymianę myśli i kreatywną dyskusję o charakterze międzykulturowym, a także kultywowanie wciąż żywych zwyczajów oraz organizowanie wystaw poświęconych tradycjom wymierającym i zapomnianym. Jednym z takich centrów może być właśnie zaadaptowana cerkiew w Piątkowej.

9.2. Bystre

Wspomniana już wyżej cerkiew pw. św. Michała Archanioła w Bystrem (gmina Czarna, powiat bieszczadzki) również czeka na kreatywną renowację. Wskazana jest kontynuacja oddolnej konserwacji – pod patronatem bieszczadzkiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, gdyż „wspólna sprawa” pozwoli na społeczną integrację, a także popularyzację obiektu w środowisku turystów i mieszkańców.

Proponowana rola zaadaptowanej cerkwi to funkcja kulturalna – miejsce organizacji okazjonalnych koncertów i wystaw, zwłaszcza w sezonie letnim. Lokalizacja świątyni – tereny przygraniczne, wielokulturowe, o bogatej tradycji – nasuwają tematykę i rodzaj występów; idealnie wpasowuje się w nie muzyka ludowa, tradycyjna, wykonywana zarówno po polsku, jak i po ukraińsku oraz w języku Łemków. Cerkiew jest stosunkowo duża; fakt ten sprzyja przekształceniu jej na obiekt kulturalny (możliwość umieszczenia siedzeń, wydzielenia sceny dla występujących itd.). Malownicze położenie i dobry dojazd (bliskość dróg wojewódzkich 894 Hoczew-Czarna i 896 Ustrzyki Dolne-Ustrzyki Górne) są dodatkową zaletą.

9.3. Liskowate

Cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny (powiat Ustrzyki Dolne) to unikatowa cerkiew bojkowska wzniesiona w stylu archaicznym (prostym) – bezcenna pod względem architektonicznym, jedna z trzech w Polsce. Pozostałe dwie świątynie to stojąca w sanockim skansenie cerkiew z Grąziowej oraz ww. cerkiew w Smolniku nad Sanem.

Po II wojnie światowej świątynia została opuszczona, od lat 50. mieścił się w niej magazyn nawozów sztucznych, czego efektem było podzielenie wnętrza stropem (usunięto go podczas remontu w latach 60.) i zniszczenie wyposażenia. Następnie obiekt był użytkowany jako kościół katolicki, obecnie niszczeje nieużytkowany. W lutym 2014 r. Oddział Bieszczadzki Towarzystwa Opieki nad Zabytkami przejął od Skarbu Państwa cerkiew z myślą o jej remoncie i konserwacji.

Obiekt jest wpisany do rejestru zabytków pod numerem A-126 z 7.03.1969. Ze względu na jego niewątpliwą wartość zabytkową istnieje absolutna konieczność zabezpieczenia go i renowacji.

W związku z równie aktualnym, co kontrowersyjnym tematem przyjmowania przez Polskę uchodźców z Bliskiego Wschodu pojawiają się liczne głosy sugerujące przyjęcie polskich repatriantów z krajów byłego ZSRR. Pomysł ten wymaga konsultacji zarówno społecznych, jak i w gronie autorytetów, niemniej osiedlenie w rejonie Bieszczad repatriantów ze Wschodu mogłoby być przyczółkiem do ponownego zaludnienia tych gór – przywrócenia im charakteru sprzed II wojny światowej, kiedy to Bieszczady tętniły życiem i rozbrzmiewały wieloma językami.

W związku z ponownym pojawieniem się wiernych nastąpiłoby również ożywienie cerkwi, które otrzymałyby „nowe-stare” życie. Oprócz funkcji stricte sakralnych, obiekty te pełniłyby również rolę integrującą – jednoczyłyby mieszkańców, stanowiąc centrum dialogu, „miejsce zatrzymania”. Jedną z takich świątyń mogłaby być właśnie cerkiew w Liskowatam.

10. Szanse rewitalizacji

Rewitalizacja to długotrwały proces i złożone zjawisko, znacznie wykraczające poza wizualne odnowienie zabytku i jego bieżącą konserwację. Rewitalizacja to przywrócenie do życia, „tchnięcie” w obiekt nowego ducha. Oczywiście koniecznym elementem rewitalizacji jest renowacja, konserwacja i niekiedy modernizacja, jednak niezbędna jest również społeczna akceptacja.

W przypadku cerkwi konieczna jest więc zmiana podejścia – z „to ich” (Łemków, Bojków, prawosławnych) na „to nasze” (polskie, swojskie) i chęć ochrony – nie tylko „odgórna” (konserwatorów, władz), ale i „oddolna” (okolicznych mieszkańców).

Niezbędny jest także atrakcyjny pomysł na ożywienie obiektu, który przyciągnie odwiedzających, zarówno turystów, jak i wiernych.

Dopiero połączenie chęci konserwacji i pomysłu na nią, a później stopniowej realizacji, daje szanse powodzenia i przywrócenia obiektu do życia.

W innym przypadku możemy mieć do czynienia z zaniedbaniem przez zaniechanie – świątynie pozostawione same sobie popadają w ruinę, a jest to proces nieodwracalny. Może również nastąpić inny rodzaj śmierci obiektu – mimo modernizacji i dobrego stanu – zanik w nim życia, brak odwiedzających, a co za tym idzie – odejście w zapomnienie.

Trzeba więc uczynić wszystko, by drewniane świątynie – jak śpiewał Marek Grechuta, też przeciw architekt – ocalić od zapomnienia.

11. Podsumowanie

Temat ochrony drewnianych świątyń Polski południowo-wschodniej jest tematem ważnym, aktualnym i złożonym, wymagającym głębszych studiów i dokładniejszych badań. Niniejszy artykuł poruszył tylko wybrane aspekty tej problematyki, która obejmuje znaczny zakres terytorialny i mnogość przypadków.

Drewniane świątynie są reliktem przeszłości i świadectwem historii. Ich forma, historia, a także wielokulturowość stanowią dziedzictwo regionu i wymagają ochrony – zarówno bieżącej opieki konserwatorskiej, jak i zabezpieczenia dziedzictwa niematerialnego – historii i pamięci. Sposób ochrony winien zależeć od kilku czynników – stopnia zachowania, wartości historycznej, szans na rewitalizację lub zmianę funkcji, konieczne są również poprzedzające wszelkie remonty badania konserwatorskie i inwentaryzacja. Dopiero takie

kompleksowe działanie może w pełni zabezpieczyć obiekty i zachować je jako świadectwo dla przyszłych pokoleń – jako dziedzictwo architektoniczne tego regionu.

Literatura

- 1 *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*. Praca zbiorowa pod red. B. Szmygina. Lubelskie Towarzystwo Naukowe, ICOMOS, Politechnika Lubelska, Lublin 2009.
- 2 Brykowski R. *Lemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*. Ossolineum, Wrocław 1986.
- 3 *Budowa i konserwacja Kościołów. Poradnik - vademecum*, praca zbiorowa. Rada Prymasowska Budowy Kościołów, Warszawa 1981.
- 4 Kryciński S. *Zabytkowe cerkwie południowo-wschodniej Polski*. OW „Rewasz”, Pruszków 2008.
- 5 Kurek J. *Ranga dziedzictwa architektury drewnianej w przemianach obszarów przygranicznych Polski południowo-wschodniej*. Teza Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, vol. III, PAN o/Lublin, Lublin 2007.
- 6 Marcinek R., Myczkowski Z. *Wśród cudów świata*. „Wiadomości Konserwatorskie” nr 13/2003.
- 7 Mokłowski K. *Sztuka ludowa w Polsce*. Nakładem Księgarni H. Altenberga, Lwów 1903, reprint Wydawnictwo Altair Dariusz Wirski, Opole 2010.
- 8 Myczkowski Z. *Rola podkarpackich świątyń z listy UNESCO w ochronie krajobrazu, w: Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, praca zbiorowa pod red. E. Przesmyckiej. Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2006.
- 9 Skowroński M., Kowski A., Skowrońska-Wyrzyńska A. *Cerkwie bieszczadzkie*. Wydawnictwo „Fundacja”, Nowy Sącz 2001.
- 10 Stojak G., *Problematyka ochrony dóbr kultury w województwie podkarpackim w świetle planowanych działań Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*. „Wiadomości Konserwatorskie” nr 24/2008, s. 82-89.
- 11 Szałygin J., *Zasoby i zagrożenia zabytkowej architektury sakralnej w Polsce*. „Wiadomości Konserwatorskie” nr 13/2003, s. 66-70.
- 12 Wrana J., *Lubny (Ukraina) -kształtowanie tradycji na Kresach*. Teza Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych, vol. III, PAN o/Lublin, Lublin 2007.

For survival of heritage. Multicultural temples of south-eastern Poland – history written in wood

Jan Wrana ¹, Agnieszka Fitta-Spelina ²

¹ *Independent Architectural Lab, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology, e-mail: j.wrana@pollub.pl*

² *PhD Studies, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, e-mail: agnieszka.fitta@gmail.com*

Abstract: South-eastern Poland - the Border region -for centuries was a place of co-existence of cultures, languages and religions. The symbol of multiculturalism and the remains of the temples are among others many faiths – Catholic churches, Orthodox churches, Protestant churches and Jewish synagogues, a large percentage built of wood - especially in rural areas. Once the pride and glory of his followers, now - due to changes in

religious structure of the region, often as a result of tragic events - most likely to change destiny or fall into ruin and deteriorate. Their protection and maintenance is necessary not only because of its architectural value, but above all in order to preserve the memory of those who have already passed away.

In this article, authors look at the current situation of wooden temples of eastern Polish region (both Orthodox and Catholic and Greek Catholic), in some cases more accurately by analyzing their past and considering opportunities for the future. Authors also speak about contemporary ways of their protection in terms of formal and legal, and the ability to preserve - through revitalization, adaptation and change functions.

Keywords: orthodox churches, Borderland, protection of monuments, multiculturalism, revitalization.